

Urmia University

Journal of Historical Findings

Volume 1, Number 4, Winter 2025

Online ISSN: 3060-6411

<https://jhfu.urmia.ac.ir/>

The impact of cultural developments on modernization in Qajar Iran: A case study spanning the reigns of Fath Ali Shah to Mozaffar al-Din Shah

Ailasghar Rajabi¹, Asma Rezaeie² and Nasim Farahmand³

1- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Karaj, Iran.

2- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

3- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/01/07 Accepted: 2025/03/30 pp: 95- 112 Keywords: Qajar Dynasty, Educational, Social, Cultural Developments, Mozaffari Period.	The reign of Fath Ali Shah (1250-1212 AH) coincided with scientific and industrial developments in the world. Iranian society had not emerged from its tribal and tribal framework and had not been introduced to new manifestations, civilizations, and phenomena. It was from the middle of Fath Ali Shah's reign onwards that Iran became acquainted with European civilization and culture, and this acquaintance increased through exchanges with Europeans and neighboring countries. A group of agents, aware of the developments in the West, concluded that the technical and scientific progress of the Europeans had given them superiority and that Iran would be able to succeed if it undertook reforms. The question is how educational, cultural, and social developments during this period contributed to the formation of modern Iran and whether this acquaintance was fruitful or not? The present study seeks to answer this question using an analytical-comparative method. Studies have shown that educational, social, and cultural developments during the Qajar period paved the way for national awakening and ultimately led to the Constitutional Revolution and the formation of modern Iran. These developments were not only effective in improving public awareness and knowledge, but also provided the necessary infrastructure for the country's development in the coming years. Citation: Rajabi, A., Rezaeie, A., & Farahmand, N. (2025). The impact of cultural developments on modernization in Qajar Iran: A case study spanning the reigns of Fath Ali Shah to Mozaffar al-Din Shah. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 95-112.
	 © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55869.1021 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.6.3

Extended Abstract

Introduction

The Qajar era marked one of the most significant periods of transformation in Iran's history, profoundly influencing its educational, cultural, and social development. Spanning over a century, from Fath Ali Shah's reign (1797–1834) to Mozaffar al-Din Shah's rule (1896–1907), Iran experienced critical shifts that laid the foundation for modernization and constitutionalism. The interplay between traditional Persian institutions and Western influences sparked a gradual, yet impactful, evolution in societal structures.

One of the key factors driving these changes was Iran's expanding engagement with European countries through diplomatic missions, trade relations, and intellectual exchanges. The introduction of modern sciences, legal concepts, and governance principles through these interactions led to an emerging discourse on reform. While opposition from traditionalist factions slowed progress, reform-minded intellectuals and political figures increasingly advocated for structured modernization, particularly in education and governance.

The transformation of Iran's educational system was central to its broader socio-political awakening. Earlier forms of education were largely limited to Islamic seminaries (madrasas), focusing on religious studies and classical Persian literature. However, as Western-style schools and institutions—such as Dar al-Funun (1851)—began to take root, a new generation of scientifically trained scholars and reformists emerged, many of whom later played a crucial role in shaping Iran's constitutional movement.

Culturally, the increased publication and translation of European texts fostered intellectual discourse, encouraging debates on social justice, governance, and economic development. Newspapers and literary works introduced ideas of the rule of law, constitutional governance, and political representation, providing the Iranian public

with alternative models of statehood and governance. The intellectual ferment of the Qajar period thus set the stage for fundamental political challenges that culminated in the Constitutional Revolution of 1906.

This study aims to examine how these educational, cultural, and social shifts contributed to the broader process of national awakening and the eventual transition to modern Iranian statehood. By analyzing the trajectories of four key Qajar rulers and their respective influences on reforms, this research provides insight into the incremental but decisive steps that shaped Iran's path toward modernization.

Material & Methods

To comprehensively analyze the Qajar-era transformations, this research employs an analytical-comparative methodology, utilizing data collected from historical records, scholarly articles, and secondary research. The study examines four pivotal reigns—Fath Ali Shah, Mohammad Shah (1834–1848), Naser al-Din Shah (1848–1896), and Mozaffar al-Din Shah (1896–1907)—to assess their respective contributions to modernization efforts and institutional reforms.

The methodological approach integrates comparative historical analysis to evaluate how reform efforts evolved across different reigns. Particular attention is given to the development of educational institutions, cultural shifts, and legislative changes, alongside Iran's engagement with European political philosophies. By analyzing these factors, the study seeks to determine the extent to which Western influence and internal reformist movements shaped Iran's modernization trajectory.

Results and discussion

Educational, social, and cultural reforms during the Qajar period contributed to public awareness and socio-political development, despite facing substantial resistance from conservative factions within Iranian society. One of the most

significant advancements was the establishment of Dar al-Funun (1851)—the first modern Iranian school—under Naser al-Din Shah's rule. This institution played a crucial role in introducing Western scientific knowledge and fostering a new intellectual class that later advocated for broader political and social reforms.

Beyond education, cultural exposure to European literature, philosophy, and governance models encouraged Iranian thinkers to challenge traditional structures. The rise of printing presses and the increasing availability of translated works further facilitated the spread of modernist ideologies. Newspapers like "Qanun", published by Mirza Malkom Khan, disseminated progressive ideas advocating constitutional governance and legal reforms. This intellectual momentum laid the foundation for reformist movements that sought to curb the unchecked power of the monarchy and establish structured governance.

Socially, the gradual expansion of urban intellectualism fostered debate on women's rights, educational accessibility, and economic reform. While societal transformation was uneven, the emergence of reform-oriented figures and increased discourse on civil liberties signaled Iran's shift toward a more politically aware population. These transformations culminated in widespread public dissatisfaction, which intensified toward the late Qajar era, leading to demands for constitutionalism and an organized legal system.

The reign of Mozaffar al-Din Shah witnessed heightened pressures for political reform, particularly as Iran faced growing economic instability and foreign influence. By the early 20th century, a coalition of intellectuals, merchants, and political

activists demanded the implementation of a constitutional government, ultimately succeeding with the drafting of Iran's first Constitution in 1906.

Conclusion

While the Qajar-era reforms were gradual and often constrained by political obstacles, they undeniably set the foundation for Iran's national awakening and modernization efforts. The increased exposure to Western ideologies, coupled with the establishment of modern educational institutions, played a pivotal role in shaping public consciousness and fostering demands for political and social reforms.

This study demonstrates that, despite structural limitations and elite resistance, reformist currents during the Qajar dynasty laid essential groundwork for constitutional governance. The intellectual movements of the period encouraged a new generation of political activists, whose efforts ultimately led to Iran's Constitutional Revolution. While modernization was not wholly realized during this period, its long-term legacy influenced Iran's sociopolitical evolution well into the 20th century.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تأثیر تحولات فرهنگی بر نوسازی در ایران قاجار (مطالعه موردی از دوره فتحعلی شاه تا پایان سلطنت مظفرالدین شاه)

علی اصغر رجبی^۱، اسما رضایی^۲ و نسیم فرهمند^۳

- ۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، کرج، ایران
۲- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
۳- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	سلطنت فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ش) با تحولات علمی و صنعتی در جهان هم‌زمان بود. جامعه ایران از چارچوب ایلی و عشیره‌ای خود بیرون نیامده و با مظاهر و تمدن‌های جدید و پدیده‌های نوآشنا نشده بود. از اواسط سلطنت فتحعلی شاه به بعد بود که ایران با تمدن و فرهنگ اروپایی آشنا شد و این آشنایی از طریق رفت‌وآمد با اروپاییان و کشورهای همسایه بیشتر شد. گروهی از کارگزاران با آگاهی از تحولات غرب به این نتیجه رسیدند که پیشرفت فنی و علمی اروپاییان سبب برتری آنان شده است و ایران در صورتی قادر به موفقیت است که دست به اصلاحات بزند. پرسش این است که چگونه تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی در این بازه زمانی به شکل‌گیری ایران مدرن کمک کرد و آیا این آشنایی مثمر ثمر بود یا خیر؟ پژوهش حاضر به روش تحلیلی- تطبیقی درصدد پاسخ به این سؤال برآمده است. بررسی‌ها نشان داد که تحولات آموزشی، اجتماعی و فرهنگی در دوره قاجار زمینه‌ساز بیداری ملی شد و در نهایت به انقلاب مشروطه و شکل‌گیری ایران مدرن انجامید. این تحولات نه تنها در بهبود آگاهی و دانش عمومی مؤثر بود بلکه باعث شد زیرساخت لازم برای توسعه و پیشرفت کشور در دوران بعدی نیز فراهم شود.
دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۸	
پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹	
صص: ۹۵-۱۱۲	
واژگان کلیدی: قاجاریه، تحولات آموزشی، اجتماعی، فرهنگی، دوره مظفری.	
استناد: رجبی، علی اصغر؛ رضایی، اسما؛ و فرهمند، نسیم. (۱۴۰۳). تأثیر تحولات فرهنگی بر نوسازی در ایران قاجار (مطالعه موردی از دوره فتحعلی شاه تا پایان سلطنت مظفرالدین شاه). <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i> ، ۱(۴)، ۹۵-۱۱۲.	
	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55869.1021	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.6.3	

مقدمه

دوره‌ی تاریخی از آغاز سلطنت فتحعلی شاه ۱۲۴۸ هجری قمری تا پایان سلطنت مظفردالدین شاه ۱۳۵۲ هجری قمری، از مهم‌ترین و پرتلاطم‌ترین دوره‌ها در تاریخ ایران معاصر محسوب می‌شود. در این بازه زمانی کشور ایران با چالش‌ها و تغییرات گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف روبرو شد. از تحولات عمیق در نظام آموزشی و تأسیس مدارس جدید گرفته تا تغییرات فرهنگی و اجتماعی که با ورود فناوری نوین و تماس با کشورهای غربی همراه بود، همگی نقش اساسی در شکل‌گیری ایران مدرن ایفاء کردند. نظام آموزشی سنتی که عمدتاً مبتنی بر مکاتب و حوزه‌های علمیه بود، به تدریج جای خود را به مدارس مدرن داد. تأسیس دارالفنون به دستور امیرکبیر، به عنوان یکی از نخستین مدارس مدرن، نقطه عطفی در تاریخ آموزشی ایران بشمار می‌آید. در حوزه فرهنگی، ورود چاپخانه و گسترش نشر کتاب و روزنامه به افزایش سطح آگاهی عمومی و ترویج اندیشه‌های نوین کمک کرد. هم‌زمان اصلاحات اجتماعی و تغییرات ساختاری در نظام اداری و اقتصادی کشور نیز آغاز شد. این دوره تلاش‌های مداوم برای بهبود وضعیت زنان و ارتقای جایگاه آنان در جامعه نیز شکل گرفت. تأثیرات این تحولات که تا حد زیادی از تماس با غرب و حضور مستشاران خارجی ناشی می‌شد، زمینه‌ساز جنبش‌های اجتماعی و سیاسی بزرگی مانند انقلاب مشروطه شد که نهایتاً به شکل‌گیری ایران مدرن انجامید.

بیان مسئله و سؤال تحقیق

عصر قاجاریه از دوره‌های مهم تاریخ ایران است که در آن تحولات گسترده‌ای در زمینه‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی رخ داد. این تحولات تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی قرار داشت و نقش مهمی در شکل‌گیری نهادهای اجتماعی، فرهنگی و آموزشی مدرن ایفا کرد. در این دوره با ورود اندیشه‌های نوین از غرب، تحولات اقتصادی، اجتماعی، همچنین تعاملات بیشتر با دنیای غرب، نیاز به تغییر و اصلاح در ساختار آموزشی و فرهنگی کشور بیش‌ازپیش احساس می‌شد. با وجود این تحولات، نظام آموزشی و فرهنگی ایران همچنان با چالش‌های زیادی مواجه بود. مدارس سنتی در مقابل مدارس جدید قرار گرفتند و این دوگانگی در نظام آموزشی، مشکلاتی را در روند توسعه اجتماعی و فرهنگی به وجود آورد. مهم‌ترین پرسش این پژوهش این است که چگونه تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی در این بازه زمانی به شکل‌گیری ایران مدرن کمک کرد و آیا این آشنایی مثمر ثمر بود یا خیر؟

اهداف و ضرورت تحقیق

در میان دوره‌های حاکم بر ایران، دوره قاجاریه به دلیل تحولات گسترده بر جامعه ایران بسیار حائز اهمیت است. بررسی تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی این دوره به درک بهتر تحولات تاریخی، هویت فرهنگی و اجتماعی ایران این دوره بسیار کمک می‌کند. شایسته است سهم و نقش هر دوره بر تحولات فرهنگی و آموزشی آن مورد مطالعه قرار داد، همچنین تأثیرات آن را بر جامعه ایران رهیابی کرد.

روش تفصیلی تحقیق

مطابق با مسئله پژوهش در تحقیق پیش رو، با بهره‌گیری از روش تاریخی و غور در منابع مکتوب و شواهد موجود، با استفاده از منابع لاتین و تحقیقات ثانویه با روش تحلیلی-تطبیقی به بررسی این چهار دوره با یکدیگر پرداخته شده است تا سهم هر دوره در تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران مشخص شود.

پیشینه پژوهش

هرچند به ظاهر، موضوع تحولات آموزشی دوران قاجاریه در مطالعات معاصر ناشناخته نیست اما بررسی علمی از پایگاه‌های داده نشان داد، هنوز پژوهش دقیقی درباره مطالعه موردی چهار دوره مهم (فتحعلی شاه، محمدشاه، ناصری و مظفری) با عنوان مطالعه موردی این چهار دوره و قیاس این دوره‌ها با یکدیگر در قالب مقاله صورت نگرفته است. هرچند عناوین کلی و اطلاعات پراکنده درباره موضوع مذکور می‌توانست در تبیین مطالعات مقدماتی مفید باشد، لیکن مطالعه دانشگاهی قابل قبولی که بتواند تصویری دقیق از سهم و نقش هر چهار دوره ارائه شود و به صورت مقایسه‌ای به تبیین این چهار دوره بپردازد، یافت نشد. باین حال منابعی برای مطالعه این دوره مورد استفاده قرار گرفته است عبارت‌اند از: کتاب ایران دوره قاجاریه نوشته عباس امانت که به تحلیل عمیق مسائل سیاسی و فرهنگی آن زمان می‌پردازد. کتاب ایران در راه‌یابی به جهان نوین: تاریخ تحول فرهنگی ایران عصر قاجاریه نوشته پروانه أبراهامیان که به تحولات فرهنگی و ورود اندیشه‌های نوین در این دوران پرداخته است. کتاب تاریخ مطبوعات نوشته افشار،

به ورود اندیشه‌های جدید با افزایش ارتباطات ایران با کشورهای اروپایی در دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، اندیشه‌های جدید فرهنگی و سیاسی وارد ایران شده است پرداخته است. کتاب اصلاحات اجتماعی در ایران قاجاری، نوشته برومند، به بررسی اصلاحات در خصوص بهبود وضعیت بهداشت عمومی و تلاش برای حذف عادات ناپسند، پرداخته است. کتاب اندیشه سیاسی در ایران قاجاری، نوشته طباطبایی که نقش روزنامه و مطبوعات انتشار روزنامه‌های مانند وقایع اتفاقیه و قانون به انتشار افکار جدید و افزایش آگاهی عمومی پرداخته است. کتاب تاریخ مشروطه ایران، نوشته احمد کسروی، به بررسی ظهور جنبش‌های اجتماعی مختلفی در این دوره پرداخته است که مهم‌ترین آن جنبش مشروطه‌خواهی بود و این جنبش در پایان سلطنت مظفرالدین شاه به اوج خود رسید و منجر به تأسیس مجلس شورای ملی شد.

نظام آموزشی ایران پیش از فتحعلی شاه

نظام آموزشی ایران پیش از دوران فتحعلی شاه قاجار عمدتاً مبتنی بر سنت‌های آموزشی کهن ایرانی-اسلامی بود و تحت تأثیر نهادهای آموزشی دوران صفویه، زنده و پیش از آن قرار داشت. این نظام آموزشی به‌طور کلی شامل مکتب‌خانه‌ها، مدارس دینی (مدارس علمیه)، حوزه‌های علمیه، و آموزش‌های درباری بود. مکتب‌خانه‌ها ابتدایی‌ترین نهاد آموزشی در ایران پیش از دوره قاجار بودند که کودکان را با آموزش‌های اولیه آشنا می‌کردند. این نهادها معمولاً توسط ملا (معلم) اداره می‌شدند و در آن‌ها خواندن و نوشتن، قرآن، ادبیات فارسی (مانند گلستان و بوستان سعدی)، و گاهی حساب و هندسه ابتدایی آموزش داده می‌شد. این مراکز آموزشی مردمی بودند و بیشتر کودکان از طبقات گوناگون اجتماعی، به‌ویژه از خانواده‌های متوسط و فرودست، در آن‌ها تحصیل می‌کردند.

در کنار مکتب‌خانه‌ها، مدارس علمیه که مخصوص آموزش علوم دینی بودند، نقش مهمی در نظام آموزشی ایران داشتند. این مدارس که معمولاً زیر نظر علمای بزرگ شیعه اداره می‌شدند، محل آموزش فقه، اصول، حدیث، تفسیر، کلام، فلسفه، و ادبیات عرب بودند. نظام آموزشی این مدارس مبتنی بر حلقه‌های درسی بود و دانش‌آموزان (طلاب) دروس خود را نزد اساتید می‌آموختند. برخی از مهم‌ترین مدارس دینی در ایران آن دوره، مدارس اصفهان (مانند مدرسه چهارباغ) و مدارس شیراز بودند. در دوران صفویه و پس از آن، به‌ویژه در شهرهای مذهبی مانند نجف، کربلا، مشهد، قم و اصفهان، حوزه‌های علمیه شکل گرفته بود که محل تجمع علما و دانشمندان شیعه بود. در این حوزه‌ها، نظام آموزشی آزاد و مبتنی بر مکالمه و مباحثه بود و دانشجویان معمولاً دروس خود را نزد چندین استاد به‌صورت موازی می‌آموختند؛ بنابراین نظام آموزشی ایران پیش از دوران فتحعلی شاه قاجار عمدتاً سنتی و مبتنی بر نهادهای دینی، مکتب‌خانه‌ها و آموزش‌های درباری بود. این نظام از اوقاف و کمک‌های خیرین تغذیه می‌شد و بیشتر معطوف به آموزش علوم دینی، ادبیات، و مهارت‌های دیوانی بود. با آغاز حکومت فتحعلی شاه و مخصوصاً در دوره پس از او، برخی اصلاحات و تغییرات به‌ویژه در مواجهه با مدرنیته و تأثیر غرب بر نظام آموزشی ایران آغاز شد. مهم‌ترین مراکز آموزشی قبل از قاجار، مدارس علمیه بود که تحت نظارت علمای دینی اداره می‌شد. این مدارس بیشتر به آموزش علوم دینی، فقه، اصول، حدیث، تفسیر و ادبیات عرب می‌پرداختند. دانش‌آموزان در این مدارس از سنین پایین شروع به یادگیری می‌کردند (امانت، ۱۳۹۵: ۳۰). مساجد و مکتب‌خانه‌ها نیز در تدریس این علوم نقش مهمی را داشتند. با آغاز دوره فتحعلی شاه ساختار دولتی تمرکز لازم را نداشت، بنابراین وی با چالش‌های جدیدی نسبت به اقتدار خود روبرو بود (آفاری، ۱۳۷۷: ۳۳). به دنبال سرنگونی دولت صفوی به دست افغان‌ها، ایران وارد دوره هرج و مرج داخلی و فروپاشی اقتدار مرکزی شد. آقا محمدخان تا حدودی موفق شد اکثر ایالت‌های دورافتاده‌ی صفویه را وادار به اطاعت از حکومت مرکزی کند، اما با وجود این، ایالت‌های مازندران، آذربایجان، خراسان و همچنین دولت خراج‌گذار گرجستان، در برابر دولت قاجار مقاومت می‌کرد. همچنین جنگ‌های جانشینی نیز در بسیاری از نواحی بر بازرگانی و کشاورزی تأثیر نامطلوب از خود بر جای گذاشت و برخی از ایالت‌ها نظیر آذربایجان را با کاهش جدی جمعیت روبرو کرد، این کاهش رونق و آبادی، باعث نارضایتی عمومی شد و توان دولت را در جمع‌آوری مالیات کاهش داد (ولایتی، ۱۳۸۶: ۷۸).

فتحعلی شاه با چنین وضعیتی قدرت را در دست گرفت. نخستین هدف او این بود که حاکمیت قاجار را بر تمام قلمروهایش تحکیم کند و ساختارهای اداری را به‌منظور گسترش حکومت مرکزی از نو برپا کند. در چنین موقعیت سیاسی، اقتصادی حساسی بود که فتحعلی شاه به‌دفعات عباس میرزا نایب‌السلطنه را برای سرکوب شورش‌های محلی به مازندران و آذربایجان فرستاد (آدمیت، ۱۳۷۱: ۱۳۷۱).

۶۷). عباس میرزا شهر تبریز را مرکز دائمی اقامت خویش قرارداد و کوشید دستگاه اداری مرکز را گسترش دهد و بر فناوری کشاورزی بیفزاید، اما در همان زمان با چالشی تازه با عنوان پیشروی‌های ارضی روسیه روبرو شد (رینگر، ۱۳۸۱: ۲۸). در طی دوره‌ی اول جنگ‌های ایران و روسیه که از ۱۲۱۸-۱۲۲۸ ق. به طول انجامید، عباس میرزا و قائم‌مقام فراهانی دریافتند که با وسایل ساده و از کارافتاده که در اختیار دارند، نمی‌توانند از عهده توپخانه نظام روسیه برآیند (دوسرسی، ۱۳۶۲: ۹۸)؛ بنابراین آن‌ها با وجود عدم شناخت کامل به احوال اروپا و تمدن اروپایی، همچنین نداشتن افراد خبره و متخصص تا آنجا که توانستند برای پیشرفت کشور کوشیدند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۹۸). از جمله کارهایی که در این ضمن به تشویق عباس میرزا و قائم‌مقام صورت گرفت، فرستادن تعدادی محصل، کارگر و صنعت آموز به ممالک خارجه بود تا ضمن آشنایی با تمدن اروپایی، یادگرفتن زبان و فراگرفتن علوم و فنون تلاش کنند، نظام و صنعت را ارتقاء دهند (راوندی، ۱۳۵۴: ۲/ ۵۶۲).

تحولات آموزشی

توجه به آموزش طبق شیوه اروپایی در این دوره توسط عباس میرزا و قائم مقام فراهانی که در تبریز مستقر بودند، صورت گرفت؛ بنابراین در نتیجه شکست از روسیه، با تقلید آگاهانه از فرایند مشابه الگو کشور عثمانی، سلسله اصلاحات نظامی تحت عنوان نظام جدید را آغاز کردند (راوندی، ۱۳۵۴: ۲/ ۷۹). در این نظام جدید آشنایی با فنون اروپایی، روش‌های مدرن تربیت سربازان، ترجمه‌ی کتاب‌های اروپایی، تأسیس چاپخانه، انتشار روزنامه و تلاش برای نظم بخشیدن به نظام مالیاتی را شامل می‌شد. همچنین عباس میرزا با اعزام تعدادی از ایرانیان برای تحصیل در اروپا گام بی‌سابقه‌ای برای رسیدن به فنون اروپایی برداشت (رینگر، ۱۳۸۱: ۲۸). از جمله برنامه‌های اصلاحی عباس میرزا بعد از آنکه کاستی‌های موجود در کشور را بازشناسی کرده بود، آوردن معلمان و اساتید از فرانسه و انگلیس جهت تشکیل سازمان نظامی شبه مدرن بود؛ زیرا وی به اهمیت آموزش و علوم جدید پی برد، اعزام هیئت ۷۰ نفری به ریاست ژنرال گاردان برای اصلاح قشون ایران به سبک اروپایی، ساختن اسلحه، استحکامات مرزی، تهیه نقشه و غیره گواه این ادعا است (سرمی، ۱۳۷۲: ۶۷)؛ اما با شکست‌های که قشون ایران از دولت روسیه خورده بود، همچنین عدم کارایی حضور هیئت‌های خارجی، اعزام دانشجویان به اروپا جهت اخذ علوم و فنون جدید، در برنامه‌ی اصلاحی بعدی عباس میرزا قرار گرفت. با این حال عباس میرزا به هیچ‌وجه مایل نبود دانشجویان تحت تأثیر فرهنگ‌های انگلیس و فرانسه قرار گیرند، بلکه هدف وی آموختن فنون و علوم غرب بود. به همین جهت در سال ۱۲۲۶ ق / ۱۱۹۰ ش محمدکاظم و حاجی‌بابا افشار برای یادگیری نقاشی و پزشکی برگزیده و عازم انگلستان شدند (رینگر، ۱۳۸۱: ۴۱). سپس گروهی از دانشجویان ایرانی راهی انگلیس شدند که میرزا صالح شیرازی، میرزا سید جعفر، میرزا محمدجعفر، میرزا رضا و استاد محمدعلی از این دانشجویان بودند. رشته‌های تحصیلی و حرفه‌های بعدی این دانشجویان به ترتیب مهندسی، توپخانه، زبان‌های اروپایی و علوم طبیعی و تفنگ‌سازی بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۴۲)، در میان این گروه‌های اعزامی که از ایران رهسپار اروپا شدند متاعی که شاید نسبت به دوره‌های بعد مؤثرتر و مفیدتر بود تفنگ‌سازی به سبک فرنگ، دستگاه چاپ، اولین روزنامه‌ی فارسی، ترجمه کتب از زبان‌های اروپایی، سفرنامه‌ها، فن طبابت، تأسیس اداره‌ی پست و تأسیس وزارت علوم و وزارت خارجه بود (راوندی، ۱۳۵۴: ۲/ ۵۲۸) بنابراین دانشجویان با بازگشت به ایران، نقش مهمی در انتقال دانش و فناوری جدید ایفاء کردند.

اما باز با این حال تحولات آموزشی ایران همچنان در مراحل اولیه بود که به شکل محدود و ابتدایی صورت گرفته بود. همچنین ساختار آموزشی تحت تأثیر نظام سنتی و مذهبی قرار داشت. در این دوره بیشتر بر جنبه‌ی نظامی آن تأکید می‌شد و این تحول از بالا به پایین صورت گرفت (سریع القلم، ۱۳۸۶: ۴۳). دانشجویانی که به اروپا اعزام می‌شدند، بیشتر به دنبال پیشرفت‌های نظامی بودند تا جنبه‌های دیگر، البته مهم‌ترین وجه سودمند اعزام دانشجویان به اروپا از سوی عباس میرزا علاوه بر مهارت‌های نظامی این دانشجویان و آشنایی با اروپا، فراهم آوردن زمینه‌های فرهنگی از جمله انتشارات در ایران بود که میرزا صالح شیرازی در این زمینه نقش عمده‌ای داشت، زیرا او در سال ۱۲۳۴ ق دستگاه چاپی همراه خود به ایران آورد که پیش از آن چاپ در ایران وجود نداشت (رینگر، ۱۳۸۱: ۴۸).

تحولات فرهنگی

تحولات فرهنگی در ایران تحت تأثیر عوامل مختلفی قرار گرفت. این دوره اگرچه با مشکلات و چالش‌های سیاسی، اقتصادی

^۱- اولین چاپ خانه در ایران در دوره صفویه توسط کرم‌لیت‌ها در اصفهان تأسیس شده بوده که به زبان فارسی منتشر نمی‌شد.

مواجه بود؛ اما از نظر فرهنگی تغییرات و توسعه‌های نیز به وجود آمد. درواقع با اینکه اصلاحات در این دوره بیشتر بر نظامی‌گری استوار بود، اما به تدریج دستاوردهای فرهنگی غرب همچون صنعت چاپ و کتاب بستر مناسبی را برای تغییرات فرهنگی در ایران ایجاد کرد (سریع القلم، ۱۳۸۶: ۷۶) بنابراین اولین دستگاه چاپ به زبان فارسی در تبریز توسط زین‌العابدین تبریزی در سال ۱۲۲۷ ق. راه‌اندازی شد. نخستین کتاب‌های چاپ‌شده، فتح‌نامه و جهادیه اثر میرزا بزرگ در سال ۱۲۳۳ ق. انتشار یافت. سپس در سایر شهرها نیز از جمله: ارومیه، شیراز، مشهد، انزلی، رشت، اردبیل، همدان، خوی، یزد، قزوین، کرمانشاه، کرمان، کاشان، بوشهر، اهواز، زنجان و ساری، چاپخانه‌هایی تأسیس شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۱/ ۲۱۸-۲۱۱). بااینکه در این دوره تعدادی چاپخانه دایر شده و مشغول به کار بود، کار چاپ تداوم نداشت و تعداد کتاب‌ها زیاد نبود؛ بنابراین چاپخانه‌ها برای مدتی بدون استفاده باقی ماند و هرچند وقت یک‌بار افراد دیگری آن را احیاء می‌کردند. بدین ترتیب در این دوره به‌هیچ‌وجه صنعت چاپ پا نگرفت و تداوم کار انتشارات به تلاش و تعهد فردی بستگی داشت (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۹۰).

تحول فرهنگی دیگری که صورت گرفت، انتشار اولین روزنامه‌ی ایرانی به نام کاغذ اخبار بود که توسط میرزا صالح شیرازی راه‌اندازی شد و در اطلاعیه‌ی آن به اهمیت آگاه شدن ایرانیان از رخداد‌های جهان و ورود فناوری جدید از اروپا تأکید شده بود، اما به دلیل عدم پشتیبانی از طرف دولت دو سال بعد در زمان محمدشاه از انتشار بازماند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۱۳۵). علاوه بر انتشار اولین روزنامه، سفرنامه‌هایی نیز در این دوره نوشته شد از جمله سفرنامه‌های ابوطالب اصفهانی (مسیر طالبی)، عبداللطیف شوشتری (تحفه العالم) میرزا ابوالحسن ایلچی (حیرت نامه) و سفرنامه‌ی میرزا صالح شیرازی است که اطلاعات سودمندی از شیوه‌ی زندگی اروپاییان و مؤسسات علمی و صنعتی را منعکس می‌کنند.

در این دوره ادبیات فارسی به‌ویژه شعر جایگاه ویژه‌ای داشت، خود فتحعلی شاه نیز شعر می‌سرود. همچنین نهضت ادبی که از عصر زندیه آغاز شده بود در این دوره بانام «بازگشت ادبی» وارد مرحله‌ی دیگری شد. شهر اصفهان مرکز نهضت ادبی قرار گرفت که از مشهورترین پیش‌قدمان این شهر می‌توان به سید محمد شعله اصفهانی، میرزا محمد نصیر اصفهانی و سید علی مشتاق اشاره کرد (شیخ اسلامی، ۱۳۵۱: ۲۰). در دوره‌ی فتحعلی شاه نهضت ادبی به تهران منتقل شد و «انجمن خاقان» توسط شاعران این دوره تشکیل شد و شعر درباری رواج پیدا کرد. صبا، نشاط، سحاب، مجمر، وصال از مشهورترین شعرای این دوره بودند (آرین پور، ۱۳۵۱: ۱۳۵-۱۵).

هرچند این تحولات به‌اندازه تغییرات عمده در دوران بعدی مهم و تأثیرگذار نبود، اما زمینه‌ساز تحولات فرهنگی مهم‌تری در دوره‌های بعدی شد.

تحولات اجتماعی

در این زمان علاوه بر اقدامات فرهنگی که از سوی عباس میرزا صورت گرفت، سلسله اصلاحات اجتماعی نیز برای توسعه و آبادی مملکت از طرف وی آغاز شد. از کارهای مهم عباس میرزا در این زمینه ساخت بیمارستان بود (آرین پور، ۱۳۵۱: ۲۳). در دوره‌ی نه‌ساله‌ی جنگ‌های اول ایران و روس وضعیت اجتماعی ایران بسیار آشفته بود. گذشته از بار سنگین جنگ ایران و روسیه، کشتارهایی که در ایران به وقوع پیوسته بود، علاوه بر کاهش جمعیت باعث شیوع بیماری‌های عفونی و واگیردار در سراسر ایران شده بود. بر اثر این بیماری‌ها، عباس میرزا اقدام به تأسیس بیمارستان و امر آبله‌کوبی کرد (نفیسی، ۱۳۸۳: ۱/ ۴۶۷). دکتر کرمیک انگلیسی پزشک عباس میرزا، رساله‌ای در مورد بیماری آبله منتشر در سال ۱۲۲۶ ق. از سفارت انگلیس خواسته شد تا آبله‌کوبی را در ایران رواج دهند، مایه‌ی آبله‌کوبی از استامبول وارد می‌شد که حدود سیصد کودک را در تهران آبله‌کوبی کردند. همچنین در مناطق مرزی آبله‌کوبی توسط محمدعلی میرزا دولتشاه حاکم کرمانشاهان نیز رواج پیدا کرد (آدمیت، ۱۳۷۱: ۳۳۲). عباس میرزا با درک نیازهای زمانه و اهمیت اصلاحات نقش مهمی در تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره قاجاریه ایفاء کرد. اقدامات او هرچند به دلیل موانع داخلی و خارجی به‌طور کامل موفقیت‌آمیز نبود، اما زمینه‌ساز تحولات عمده‌ای در دوره‌های بعدی شد و تأثیرات مثبت بلندمدتی بر جامعه ایران داشت. عباس میرزا را می‌توان به‌عنوان نخستین اصلاح‌طلب واقعی در تاریخ معاصر ایران شناخت (صدیق، ۱۳۳۸: ۲۶).

بالین‌حال در دوره‌ی فتحعلی شاه به امر تعلیم و تربیت توجه چندانی نشد، تعلیم و تربیت نوجوانان بیشتر به‌صورت سنتی و مکتب-خانه‌ای صورت می‌گرفت. البته تعلیم و تربیت در این دوره بیشتر در خدمت خانواده‌های مرفه بود که از معلم سرخانه داشتند (امانت،

۱۳۹۵: ۵۲) بنابراین بسیاری از کودکان مستعد و عامه‌ی اجتماع به علت نبود مدارس کافی از تعلیم و تربیت محروم می‌ماندند. سرجان ملکم وضعیت تعلیم و تربیت در دوران فتحعلی شاه را این‌گونه توصیف می‌کند: در ایران طفل پنج‌ساله با پیر پنجاه‌ساله در مجلس از حیث گفتار، کردار، سکونت و وقار یکسان است، در هفت، هشت‌سالگی شروع به خواندن عربی و فارسی می‌کنند و بعد از خواندن حروف تهجی، قرآن می‌خوانند. سپس به آموختن احکام شریعت می‌پردازند، بعد از آن کتب فارسی را می‌خوانند (مالکوم، ۱۳۶۲: ۶۰/۲).

با این حال تحولات اجتماعی در این دوره تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند ساختار سنتی جامعه، سیاست‌های دولتی و ارتباط محدود با کشورهای دیگر قرار داشت که این تحولات بیشتر به تقویت و تثبیت ساختارهای سنتی و مذهبی جامعه انجامید (شمیم، ۱۳۹۸: ۱۲۳). هرچند تغییرات عمده‌ای در این دوره مشاهده نمی‌شود، اما زمینه‌ساز تحولات اجتماعی گسترده‌تری در دوره‌های بعدی قاجاریه شد.

دوران محمد شاه، رکود اصلاحات فرهنگی

بعد از مرگ عباس میرزا پسر وی، محمدشاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق) به تخت سلطنت نشست. در مدت چهارده‌ساله‌ی حکومت وی تغییرات عمده‌ای در روال حکمرانی اتفاق نیفتاد و گام بلندی در راه اصلاح و ترقی برداشته نشد، مگر دوره‌ی صدارت قائم‌مقام دوم که اصلاحات مفید و مثبتی انجام داده شد.

تحولات آموزشی

در این دوره تحول آموزش دچار رکود شد. شخص شاه و وزیر وی آقاسی، چندان توجهی نسبت به علوم و فنون نشان نمی‌دادند. تنها اقدامی که در این دوره صورت گرفت، اعزام محصلان برای تحصیل به خارج بود. محمدشاه به تلاش‌های پدرش عباس میرزا برای اقتباس پیشرفت‌های نظامی و فن‌آوری اروپایی ادامه داد (شیل، ۱۳۸۶: ۸۷). وی نیز نیاز به سامان بخشی و تقویت دستگاه اداری حکومت مرکزی را درک می‌کرد، اما به واسطه‌ی مخالفت با تغییر، مشکلات مالی و شورش‌های مداوم داخلی محمدشاه نتوانست تغییرات عمده‌ای به وجود آورد. از آن گذشته، در سراسر دوران سلطنتش تنها به وارد کردن فن‌آوری نظامی اروپایی توجه داشت. محمدشاه در سال ۱۲۵۵ ق گروه اعزامی ۴۰-۵۰ نفری را برای آموزش به مصر انتخاب کرد، اما بر اثر اعتراض بریتانیا مبنی بر این که اعزام این دانشجویان ممکن است روابط ایران و مصر را بهبود بخشد، هرگز این گروه از دانشجویان به مصر فرستاده نشدند (آدمیت، ۱۳۹۵: ۱۶۴). بنابراین نخستین اعزام رسمی دانشجویان از سوی محمدشاه در سال ۱۲۵۹ ق رخ داد که ابوالحسن خان نقاش‌باشی، برای آموختن نقاشی به سبک جدید به ایتالیا فرستاده شد. در هشتم ۱۲۶۰ ق به موجب دست خط شاه پنج نفر دیگر به فرانسه اعزام شدند. دست خط محمد شاه در این زمینه قابل توجه است. وی پس از آن که رشته‌ی تحصیلی هر کدام را بیان می‌کند، محتوای را نقل می‌کند با این مضمون افراد دانشجوی در پاریس که برای کار کردن و درس خواندن، در پاریس مستقر شدند، بهتر است به دنبال کاره بیهوده نروند و لامذهب نشون که لعنت خدا به لامذهب‌ها و ان‌شاءالله به کارهای ما برخورد آراسته برگردند (مرادی خلج، ۱۳۸۹: ۴۸).

گروهی پنج نفره تا سال ۱۲۶۴ ق در شهر پاریس مشغول تحصیل بودند که بعد از انقلاب طبقاتی سال ۱۸۴۸م فرانسه و فوت محمدشاه مجبور به بازگشت شدند (مرادی خلج، ۱۳۸۹: ۴۸). نکته‌ی جالب‌توجه این است که در این دوره کسانی از روشنفکران نیز با هزینه شخصی فرزندان خود را به اروپا می‌فرستادند (غفاری، ۱۳۶۸: ۸۷)؛ مانند میرزا نبی خان قزوینی که دو پسر خود به نام میرزا حسین‌خان (سپهسالار) و میرزا یحیی خان (مشیرالدوله) را به اروپا فرستاد. همچنین میرزا یعقوب خان ارمنی نیز پسر خود میرزا ملکم خان را به مدت ده سال به پاریس فرستاد (غفاری، ۱۳۶۸: ۸۷).

به‌طور کلی، تحول آموزشی در این دوره هم تفاوت چشمگیری با دوره عباس میرزا نداشت و مانند دوره‌ی قبل بیشتر بر جنبه‌ی نظامی آن تأکید می‌شد همچنین تحول آموزشی از بالا به پایین بود. در این دوره برای افزایش کیفیت ارتش، سیاست جذب مربیان نظامی و صنعتگران اروپایی دنبال شد (کسروی، ۱۳۲۳: ۳۴). آموزش در این دوره به اقتباس گزیده‌ای از مهارت‌های نظامی و عملی

الفبای زبان عربی را حروف تهجی می‌گویند.^۱

محدود می‌شود؛ و دانشجویان اعزامی تنها فن‌آوری نظامی را آموزش می‌دیدند.

تحولات فرهنگی

در این دوره علاوه بر اعزام محصل به اروپا، درزمینه‌ی فرهنگی اقدام‌های نیز صورت گرفت که به آن‌ها اشاره می‌شود: اولین روزنامه‌ی ایران توسط میرزا صالح شیرازی در سال ۱۲۵۲ ق تأسیس شد که انعکاسی از محیط انگلستان در ایران بود، اما دوامی نیاورد و توسط میرزا آقاسی برچیده شد (آدمیت، ۱۳۹۵: ۱۶۴). باین‌حال در ادامه دوره محمدشاه دوباره روزنامه رونق گرفت. علاوه بر انتشار روزنامه، پیدایش چاپ مصور هم در این زمان آغاز شد و اولین کتاب چاپی مصور بانام «لیلی و مجنون» در سال ۱۲۵۹ ق در تبریز چاپ شد. سپس در سال ۱۲۶۱ ق کتاب «روضه المجاهدین معروف به مختارنامه» به چاپ مصور رسید، همچنین در سال ۱۲۶۴ ق کتاب «دیوان ترکی بغدادی» در شهر تبریز چاپ شد. (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۱۸/۱) علاوه بر صنعت چاپ مصور، صنعت عکاسی نیز به ایران آورده شد (آدمیت، ۱۳۹۵: ۳۵۹).

در این دوره مدرسی نیز به سبک اروپایی به دست کشیشان اروپایی و آمریکایی در ایران تأسیس شد که راه نفوذ علوم و فنون اروپایی در ایران بازتر شد. اولین مدرسه را کشیشی آمریکایی در شهر ارومیه در سال ۱۲۵۴ ق تأسیس کرد و دومین مدرسه توسط اوژن بوره فرانسوی در سال ۱۲۵۵ ق در تبریز تأسیس نمود که سبک تعلیم و پیشرفت این مدرسه چنان مؤثر واقع شد که مهد علیا، فرزند خود ناصرالدین میرزای ولیعهد را برای یادگرفتن زبان فرانسه به این مدرسه فرستاد (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۶). همچنین محمدشاه نیز اجازه تأسیس مدرسه‌ای نظیر مدرسه‌ی بوره در جلفای اصفهان را برای اطفال مسلمان، کاتولیک و ارمنی را صادر کرد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۴۱/۱). باینکه این‌گونه مدارس در زمان محمدشاه تأسیس شد، ولی آموزش همچنان به‌صورت سنتی و مکتب‌خانه‌ای انجام می‌گرفت که هیچ پیشرفتی در آن حاصل نشده بود.

در این دوره «اعطای حق آزادی اعتقادی و حق مالکیت» که تا آن زمان بی‌سابقه بود، به مردم داده شد، در نتیجه‌ی این حق آزادی، مردم تا حدودی متوجه دنیای پیرامون خود شدند. همچنین زمینه اظهارتمایل به یادگیری زبان خارجی مخصوصاً فرانسه و اشاعه آموزش آن حداقل در بین اطرافیان و سران کشور نیز در این دوره رواج پیدا کرد (ناطق، ۱۳۷۵: ۱۰۴). همچنین در ترویج کتاب تلاش‌هایی نیز صورت گرفت، چنانچه حاج میرزا آقاسی به محمدعلی‌خان سرتیپ که راهی سفارت پاریس بود، فهرستی از کتب علمی و فنی سفارش داد تا به ایران بیاورد. این فهرست توسط مسیو ریشار خان تهیه شد که شامل دایره‌المعارف، کلیات پاسکال، دکارت، بوفون و پنجاه عنوان علمی و تاریخی دیگری را در برمی‌گرفت (ناطق، ۱۳۷۵: ۲۴۰-۲۳۹).

در نثرنویسی نیز سبک جدیدی به وجود آمد. قائم‌مقام فراهانی دوم احیاگر نثر فارسی بود. وی نثر فارسی را از تشبیهات و افکار سبک هندی بیرون آورد و در نوشته‌های خود لغات مأنوس مصطلح بکار برد که شالوده‌ی نثرنویسی امروز را پی‌ریزی کرد (مستوفی، ۱۳۶۰: ۴۴/۱).

تحولات اجتماعی

در این عصر تحولاتی نیز درزمینه‌ی اجتماعی به وقوع پیوست که سبب تقویت حکومت مرکزی و جامعه شد. در زمان صدارت قائم‌مقام دوم اصلاحاتی در جهت تحکیم قدرت و ارتش، جلوگیری از اسراف اموال دولتی، مداخله استعمار روسیه و کمپانی‌های خارجی صورت گرفت که با مخالفت درباریان و بیگانگان مواجه شد. درنهایت قائم‌مقام به دستور محمدشاه به قتل رسید (کرزن، ۱۳۸۰: ۱۳۴/۲). در زمان صدارت میرزا آقاسی توپ‌ریزی و تفنگ‌سازی ایران نیز توسعه یافت، انبارهای دولتی ایران پر از توپ، تفنگ و کاغذ بود. چنانچه در دوره‌های بعد همچنان توپ و اسباب قورخانه ایران همان ادوات و آلاتی بود که در زمان قائم‌مقام تدارک دیده‌شده بود (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۲۵۰). در امور کشاورزی نیز رونق نسبی به وجود آمد که توانستند نه‌ری را از رودخانه کرج به تهران انتقال دهند، آوردن این آب به تهران، از کارهای بسیار بارزشی بود که در این دوره انجام شد و توانست مشکل تهران در خصوص آب را تا حدودی حل کند (مستوفی، ۱۳۶۰: ۵۱/۱).

علاوه بر تعلیمات نظامی، محمدشاه به سیاست عباس میرزا مبنی بر اکتساب مهارت‌های صنعتی اروپاییان از طریق دعوت تکنسین‌های فرانسوی برای اقامت در ایران ادامه داد. هنگامی که کنت دوسر سی سفیر فرانسه در سال ۱۲۵۵ ق به ایران آمد، از او درخواست آموزش در زمینه‌های شمع‌سازی، کاغذسازی، شیشه‌سازی و نخ‌ریسی را داشتند (ناطق، ۱۳۷۵: ۱۱۲). همچنین از امتیازاتی که محمدشاه در دوره مأموریت کنت دوسر سی در ایران به فرانسویان واگذار کرد، این بود که صنعتگران فرانسوی در آذربایجان

می‌توانند به مدت پنجاه سال از حمایت رسمی برخوردار باشند (ناطق، ۱۳۷۵: ۱۱۸) تلاش مستمر محمدشاه برای جذب صنعتگران ماهر فرانسوی از این جهت مورد حمایت واقع شد که محمدعلی‌خان شیرازی سفیر ایران در فرانسه در سال ۱۲۶۲ ق از دولت فرانسه درخواست کرد که طیفی از صنعتگران فرانسوی را برای آموزش به ایران اعزام کنند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۴۱). در دوران محمدشاه تلاش‌هایی در جهت تقویت دولت مرکزی، محاکم عرف در مقابل محاکم شرع و روند اعزام دانشجو به خارج صورت گرفت، ولی ناتوانی و ناکارآمدی دولت، همچنین کشمکش میان دین و دولت، رقابت و مداخله‌ی روس و انگلیس، سمت‌وسوی اصلاحات را منحرف کرد (واتسن، ۱۳۴۰: ۸۷)، درنهایت اصلاحات در این دوره عقیم باقی ماند.

دوره ناصری جدال موافقان و مخالفان

پس از مرگ محمدشاه قاجار، پسر وی ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) به سلطنت رسید. در مدت پنجاه سال سلطنت وی، تغییرات عمده‌ای در جامعه به وقوع پیوست. همچنین گام‌های بلندی در جهت اصلاح و ترقی جامعه توسط برخی از وزیران اصلاح‌طلب وی برداشته شد.

تحولات آموزشی

تأسیس دارالفنون در سال ۱۲۶۸ ق نقطه‌ی عطف مهمی در تاریخ تحول آموزش ایران بود. این مدرسه نخستین موسسه‌ی آموزشی به سبک جدید که دولت بانی آن بود، تأسیس شد. هدف از تأسیس دارالفنون آماده‌سازی کادرهای حکومتی تحصیل کرده که لایق اجرای اصلاحات اداری، مواجه با چالش‌های دیپلماتیک جدیدی که بر اثر تماس با اروپا بروز می‌کرد، بود (بیانی، ۱۳۷۵: ۱۲۳). تصمیم امیرکبیر به تأسیس این مدرسه هم از نیاز آموزش داخلی ناشی می‌شد و هم از برداشت مزایای حاصل از نفرستادن دانشجویان به خارج، بنابراین امیرکبیر بر این عقیده بود سیاستی که عباس میرزا و محمدشاه با استخدام مشاوران نظامی خارجی و اعزام گروهی برگزیده دانشجو به خارج دنبال می‌کردند، برای تربیت تعدادی دانشجو، ناکافی است (آدمیت، ۱۳۷۱: ۲۱۱)، همچنین وی ترجیح می‌داد به مشاوران خارجی اعزامی به ایران متکی نباشد. در ضمن نگران تأثیر سیاسی و فرهنگی بود که ناشی از تحصیل در اروپا بر دانشجویان اعزامی به خارج را داشت. نگرانی امیرکبیر با استخدام معلمان اتریشی برای کار در دارالفنون تا حدی برطرف شد. علت انتخاب معلمان اتریشی از این جهت بود که اتریش در معاملات سیاسی بی‌طرفی خود را به اثبات رسانده بود، همچنین دستاوردهای علمی نظامی این کشور نیز مورد توجه وی واقع شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۵۹/۱)، اما قبل از تأسیس دارالفنون امیرکبیر از کار برکنار شد و با مرگش دارالفنون حامی اصلی خود را از دست داد.

تحول عمده‌ی آموزشی ایران در این دوره از سال ۱۲۷۵ ق شروع شد. در این سال نخستین وزارت علوم تشکیل شد و میرزا علیقلی اعتضاد السلطنه که قبلاً ریاست دارالفنون را داشت، وزیر علوم شد. در زمان وی علوم و فنون ایران پیشرفت کرد. سپس در سال ۱۲۷۵ ق تلگراف در ایران تأسیس و ضمیمه‌ی وزارت علوم شد (راوندی، ۱۳۵۴: ۱۳۲). همچنین در سال ۱۲۸۰ ق در دربار ایران اداره‌ی مخصوصی به نام دارالترجمه تأسیس گشت و در سال بعد مدرسه‌ی نقاشی مجانی توسط میرزا حسن نقاش‌باشی تأسیس شد. میرزا علیقلی اعتضاد السلطنه در زمان ریاستش در دارالفنون، اصلاحات آموزشی را آغاز کرد که شامل: گسترش نقش کارگاه‌ها، جذب کردن دانش‌آموزان از اهل حرفه و تجار، فراهم آوردن نیازمندی‌های عمومی آموزشی، ایجاد برنامه‌ی آموزشی ثابت و نظام اعطای گواهینامه، بود (صدر هاشمی، ۱۳۲۷: ۶۷)؛ اما این اصلاحات انجام نگرفت، زیرا وضع موجود سیاسی، شغلی، فرهنگی در بسیاری از جهات مورد تهدید قرار گرفته بود و به لحاظ نظری به دنبال آن بود تا دارالفنون مروج پیشرفت‌ها بر اساس شایستگی را به جای روابط خانوادگی قرار دهد، اما چون اصلاحات آموزشی وی بنیادی بود مورد مخالفت قرار گرفته. در نتیجه‌ی کاهش عمومی کیفیت آموزشی در دارالفنون روزبه‌روز بیشتر شد (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۰۲-۹۹).

در طی دو دهه از زمان عزل امیرکبیر تا صدارت سپهسالار کیفیت نظام آموزشی کشور با کاهش روبرو شده بود، اما با صدارت حاج میرزا حسین‌خان مشیرالدوله در سال ۱۲۸۸ ق اصلاحات آموزشی دوباره جان تازه‌ای گرفت. وی خواستار اصلاحات آموزشی مطابق الگوی عثمانی بود، همچنین وی از استانبول نامه‌هایی به وزیر امور خارجه و شاه در خصوص تأسیس مدارس به سبک عثمانی به‌منظور قادر ساختن ایران در عرصه‌ی سیاست، نوشت (آدمیت، ۱۳۷۱: ۵۹-۵۸)، اما برنامه‌ی آموزشی او نسبت به برنامه‌ی آموزشی امیرکبیر، همچون تربیت کادرهای برگزیده نظامی و اداری، تغییر اساسی نکرد. باین حال وی در این زمینه چندین مدرسه تخصصی

تأسیس کرد و تحول آموزشی که صورت گرفت، به این شکل بود که تأکیدی که بر رشته‌های نظامی در دهه‌های قبل بسیار شدید شده بود، جای خود را به تمرکز بر علوم، زبان‌های اروپایی و پزشکی داده بود؛ اما در ادامه اصلاحات آموزشی سپهسالار نیز مورد مخالفت قرار گرفت و متوقف شد (غفاری، ۱۳۶۸: ۷۸).

ناصرالدین شاه در اواخر سلطنت خود نسبت به تحول بی‌علاقه بود در حالی که در اوایل سلطنتش نسبتاً خود را مترقی نشان می‌داد (لمبتون، ۱۴۰۲: ۲۰۱). وی به خاطر مخالفت صاحب‌منصبان و علماء، نسبت به اصلاحات متمرکزسازی احساس خطر کرد و در پشتیبانی از اصلاحات محتاط‌تر عمل کرد. او اصلاح آموزشی را نامطلوب تلقی اعلام کرد و مایل نبود آموزش به سبک اروپایی در ایران اشاعه یابد. بنابراین افراد اصلاح‌طلب به این نتیجه رسیدند که اصلاحات در ایران در زمان ناصرالدین شاه به دست نخواهد آمد و از سال ۱۳۰۵ ق تا پایان سلطنت وی به بعد هیچ اقدام محسوسی از جانب دولت برای اصلاح آموزشی به عمل نیامد. باوجود رکودی که در تحول آموزشی در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه به وقوع پیوست، نیروی محرک تحول آموزشی به‌تدریج در حال رشد بود (لمبتون، ۱۴۰۲: ۳۷). برای نمونه می‌توان به تأسیس مدرسه رشدیه در سال ۱۳۰۵ ق در تبریز اشاره کرد که نشانگر رشد تحول آموزشی در این بازه زمانی بود. این امر نشانه‌ی انتقال انگیزه‌ی اصلاحی از سطح دیوانی به سطح شهروندان غیردولتی بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۷۳).

تحولات فرهنگی

در مقایسه با نیمه‌ی اول قرن سیزدهم، در عهد ناصرالدین شاه تحولات فرهنگی چشمگیرتر بود. بسیاری از تحصیل‌کرده‌های خارج پس از برگشت به ایران، با انگیزه‌های گوناگون کوشیدند دیده‌ها و شنیده‌های خود را به گوش هم‌وطنان خود برسانند و خود نیز مصدر برخی از کارها شدند، هرچند بیشتر آنان کاری که مطابق با رشته تحصیلی خود پیدا نکردند (حائری، ۱۳۶۷: ۵۶). چندین روزنامه در داخل و خارج از کشور تأسیس شد که برخی از آن‌ها به‌ویژه روزنامه‌های خارج از کشور در روشنگری سهم بسزایی داشت. در این هنگام روزنامه‌هایی که در ایران به چاپ می‌رسید، به لحاظ نظارت شدیدی که بر مطبوعات اعمال می‌شد، اجازه نداشت درباره‌ی سیاست چیزی بنویسد و نوشته‌های آن‌ها منحصر به اخبار کشوری و موضوعات ادبی محدود می‌شد، اما در خارج از کشور روزنامه‌های گوناگونی به فارسی به چاپ می‌رسید که از آن جمله می‌توان به روزنامه قانون در لندن، اختر در استانبول، حبل‌المتین در کلکته اشاره کرد. این روزنامه‌ها به‌صورت قاچاق وارد ایران می‌شد، در میان مردم منتشر می‌گردید و اندیشه‌های همگانی را ضد دولت برمی‌انگیخت (بیانی، ۱۳۷۵: ۲۳/۳).

نهادهای فرهنگی چون وزارت علوم با کیفیتی بسیار نامطلوب و محدود تأسیس شد. در سال ۱۲۹۰ ق مدرسه‌ی مجانی به اسم مکتب مشیریه برای تدریس زبان‌های خارجه به مدیریت محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در تهران تأسیس شد. با این حال در این سال کتابخانه‌ی سلطنتی نیز شروع به فعالیت کرد. در سال ۱۲۹۱ ق اولین سالنامه‌ی ایران به ریاست اعتمادالسلطنه منتشر شد. سپس در سال ۱۲۹۳ ق نخستین مریض‌خانه به سبک جدید به ریاست دکتر میرزاعلی اکبر خان نفیسی ناظم الاطباء کار خود را آغاز کرد (Green, 2019: 123). در همین سال مجلس حفظ‌الصحه و اداره‌ی پست به ریاست حاج میرزا علی‌خان امین‌الدوله تأسیس شد. اولین تئاتر ایرانی به کمک محمدحسن خان اعتمادالسلطنه و میرزاعلی اکبر خان مزین‌الدوله نیز شروع به فعالیت کرد. همچنین مجلسی به نام مجلس تألیف کتاب رجال که بعدها به اسم تألیف‌نامه‌ی دانشوران معروف شد، تأسیس شد. در سال ۱۲۹۳ ق مدرسه‌ی دولتی دیگری در تبریز تأسیس شد که دومین مدرسه به سبک جدید در ایران بود. در سال ۱۲۹۷ ق آبله‌کوبی نیز در تمام شهرهای ایران عمومی شد. در سال ۱۳۰۰ ق مدرسه‌ی نظامی اصفهان بانام مدرسه‌ی همایونی و در سال ۱۳۰۲ ق مدرسه‌ی نظامی تهران را تأسیس کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۶۴/۱-۱۴۹). می‌توان گفت در عهد ناصری توجه خاصی به انتشار مجلات علمی شد و روزنامه‌های به نام روزنامه‌ی ملی، روزنامه‌ی نظامی، روزنامه‌ی علمی که وزارت معارف ایران عهده‌دار آن بود، منتشر شد.

در این زمان اروپاییان از دولت ایران اجازه گرفتند در بسیاری از شهرهای ایران مدارس پسرانه و دخترانه تأسیس کنند؛ بنابراین مدرسه‌ی سن لوئی تهران توسط لازاریست‌ها تأسیس شد، همچنین در سال ۱۲۸۲ ق مدرسه‌ی دخترانه‌ی خواهران سن و نسان دوپل در ارومیه، سلماس، تبریز، اصفهان دایر گشت. سپس در سال ۱۲۸۹ ق مدرسه‌ی پسرانه‌ی آمریکایی در تهران و در سال ۱۲۹۲ ق مدرسه‌ی دخترانه‌ی سن ژوزف در تهران تأسیس شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۳۶۷/۱).

اعزام محصل که از زمان فتحعلی شاه و محمدشاه آغاز شده بود در این دوره نیز ادامه یافت، برخی نیز با خرج خود راهی اروپا شدند. اولین گروه اعزامی در این دوره در سال ۱۲۶۷ ق رخ داد که شش صنعت کار برای سفر به روسیه بودند. مهم‌ترین گروه اعزامی به اروپا گروه ۴۲ نفره‌ی گروسی بود که در سال ۱۲۷۶ ق به فرانسه اعزام شدند. همچنین در دوره‌های (۱۲۶۷-۱۲۸۸ ق) تعداد زیادی از خانواده‌ها، فرزندان خود را با هزینه‌ی شخصی برای تحصیل به اروپا می‌فرستادند. این روش پس از سال ۱۲۸۴ ق که ناصرالدین‌شاه ممنوعیت سفر به خارج را وضع کرد، در میان خانواده‌های طبقات بالا به‌طور فزاینده‌ای عادی شده بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۰۴). همچنین کتاب‌های زیادی چاپ و منتشر شد که در مقایسه‌ی با دوره‌های قبل چشمگیرتر بود. در سال ۱۲۶۵ ق تعداد ۲۹۳ جلد کتاب و ۳۲۳ قطعه نقشه جغرافیا از فرانسه آورده شد که برای آن زمان رقم مهمی بود (آدمیت، ۱۳۴۸: ۳۸۰). در دوره‌ی سپهسالار نیز ترجمه آثار مؤلفان اروپایی با توجه زیادی مواجه شد. مترجمان ایرانی آثار زیادی در زمینه‌های مختلف علمی، نظامی، فلسفی، تاریخی به فارسی ترجمه کردند. از جمله ترجمه‌های این دوره می‌توان به تاریخ پطر کبیر و شارل دوازدهم اثر ولتر، انحطاط و سقوط امپراتوری روم اثر گیون، گفتار در روش به کار بردن عقل اثر دکارت، اشاره کرد (آجودانی، ۱۳۸۱: ۲۱۴). کتاب‌هایی نیز از طرف دولت به چاپ رسید که می‌توان به ناسخ التواریخ، تکمله روضه الصفا، مرآت البلدان ناصری، نامه‌ی دانشوران ناصری، منتظم ناصری اشاره کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۷۳). در زمینه‌های شعر، نثر، طنز، نمایش‌نامه و داستان‌نویسی نیز تحولاتی به وجود آمد. شعر درباری که در دوره‌ی فتحعلی شاه به کمال رسیده بود، در دوره‌ی ناصرالدین‌شاه همچنان ادامه یافت. از شعرای این دوره می‌توان به شهاب اصفهانی، فروغی، بسطامی، قانی شیرازی، یغمای جندقی نام برد (آرین‌پور، ۱۳۵۱: ۷/ ۱). نمایش و نمایشنامه‌نویسی، به مفهوم اروپایی آن، در ایران سابقه نداشت، بنابراین اولین بار در دوره‌ی ناصرالدین‌شاه رونق بسزایی یافت. عروس قریشی، سلیمان و بلقیس و امیر تیمور والی شام از جمله نمایش‌های این دوره بودند (آرین‌پور، ۱۳۵۱: ۳۲۲). نمایشنامه‌نویسی هم با تأسیس دارالفنون و ترجمه‌ی نمایش‌نامه‌ی مولیر آغاز گردید. آخوندزاده، میرزا آقا تبریزی، از نمایش‌نامه‌نویسان این دوره بودند (آرین‌پور، ۱۳۵۱: ۳۳۶).

از سوی دیگر در زمینه‌های فرهنگی، علوم و صنایع نیز پیشرفت‌هایی حاصل شد، به برخی از آن‌ها با همان عنوانی که اعتمادالسلطنه نوشته است اشاره می‌شود: افتتاح تعلیم و شعب شریف شیمی، انتشار علم فیزیک، انتشار علم دواسازی، ترویج علم گیاه‌شناسی، رواج علم جغرافیا، انتشار شیمی جدید، افتتاح چراغ‌گاز، افتتاح چراغ الکتریسیته، امتداد تلگراف، ترویج علم و عمل عکس، ترویج علم هندسه، افتتاح کارخانه بلورسازی (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۴۳-۱۲۶). در خصوص این تحولات باید یادآور شد که گسترش این پدیده‌های علمی، فنی و فرهنگی چندان وسیع نبود و متأسفانه بسیاری از آن‌ها در حد افتتاح باقی ماند. دیگر آنکه در مقایسه با پیشرفت‌های وسیع در کشورهای اروپایی و نیاز بسیار شدید ایران آن روزگار به صنایع، علوم و فنون، این دستاوردها بسیار اندک بود و تحول بسیار چشمگیری در زندگی اکثر مردم به وجود نیاورد، زیرا بیشتر این پدیده‌های نو در اختیار اعیان و اشراف بود (Kia, 2016: 70). چنانکه می‌دانیم دارالفنون در سال ۱۲۶۸ ق افتتاح شد، ولی نخستین مدرسه نوین در تهران به سال ۱۳۱۵ ق گشایش یافت (رشدیه، ۱۳۶۲: ۳۲) و تا این زمان تعلیم و تربیت عموم مردم محدود به مکتب‌خانه‌ها بود.

تحولات اجتماعی

پنجاه سال حکومت ناصرالدین‌شاه (۱۲۴۶-۱۳۱۳ ق) هم‌زمان با تحولات ژرف در کشورهای صنعتی جهان و تحولات مهم در ایران آن روزگار بود. در این دوره است که جامعه‌ی ایران از چارچوب سنت‌های ایلی و عشیره‌ای به‌تدریج بیرون آمده و بیش‌ازپیش با تمدن جدید و پدیده‌های نوآشنا شد (کاظم‌زاده، ۱۳۸۷: ۹۸).

جامعه‌ی اروپایی در این دوره از نظر علوم، فنون، صنعت، اندیشه‌های اجتماعی، تربیتی و قدرت‌های استعمارگران رشد قابل‌ملاحظه‌ای داشت و در همین راستا ایران از مناطقی مهم برای نفوذ آنان برای چپاول و اعمال قدرت تبدیل شد. در کشورهای همسایه ایران نظیر عثمانی حوادثی رخ داد که بی‌اثر در ایران آن روزگار نبود (Keddie, 2003: 50). تحولات اجتماعی بسیاری در این کشور رخ داد که در نهایت منجر به اعلام مشروطیت در کشور ایران شد. برنامه‌های همچون تنظیمات، مدارس سبک جدید مانند مکتب سلطانی، مکتب ملکیه و دارالمعلمات زنان در عثمانی سبب تأثیر در ایران آن روزگار داشت.

در عهد ناصری، به‌ویژه در سه دهه‌ی آخر بافت اجتماعی جامعه، دگرگونی مهمی رخ داد. نفوذ اقتصادی بیگانگان در کشور سبب شد تا صنعت داخلی نتواند با کالاهای خارجی رقابت کند در نتیجه تولیدکنندگان داخلی تضعیف شدند. قشر واسطه یا دلال که

سال‌ها پیش شروع به فعالیت کرده بودند، بیش‌ازپیش فعال شده و واسطه‌ای بین سرمایه‌داران انگلیسی، روسی، فرانسوی از سویی دیگر مصرف‌کنندگان ایرانی قرار گرفتند (Martin, 2002: 70). همچنین در مقابل این قشر، تولیدکنندگان داخلی کوشیدند در مقابل کالاهای خارجی دست به تولید داخلی بزنند و صنعت ملی را نیز گسترش بدهند. در دوره‌ی امیرکبیر به این نوع تولید و گسترش آن توجه بیشتری مبذول شد. فرمان آزادی استخراج معدن برای اتباع ایران صادر شد، پا به پای راه افتادن چند معدن، کارخانه‌های پارچه‌بافی، شکرریزی، چینی و بلورسازی، کاغذسازی، چدن‌ریزی، فلزکاری، کارخانه‌ی قند و شکر مازندران، کاغذسازی تهران، حریربافی در کاشان تأسیس شد. منسوجات ایران رونق گرفت، صنعت ابریشم از نظر کمیت و کیفیت ترقی کرد، پارچه‌های وطنی رواج یافت (آدمیت، ۱۳۴۸: ۳۹۴-۳۸۸).

از دیگر نتایج اقتصادی عهد ناصری تغییر کالاهای کشاورزی بود. تا آن زمان بیشتر تولیدات کشاورزی محدود به تولیدات خودمصرفی روستایی و عشیره‌ای بود، ولی در این دوره کشاورزی به تولید محصولاتی پرداخت که می‌توانست در بازارهای داخلی و خارجی عرضه گردد؛ مانند چای، توتون، پنبه، خشخاش، نیشکر، چغندر قند و غلات. با سودآور شدن چنین کالاهایی نوع جدیدی از مالکان پیدا شدند و مالکیت از انحصار اشراف و خاندان سلطنتی خارج شد (آدمیت، ۱۳۴۸: ۴۰۱-۳۹۶). قانون آبله‌کوبی کودکان همگانی و اجباری شد و در سال ۱۲۶۸ ق اولین بیمارستان دولتی و داروخانه تأسیس شد. همچنین به ولایات، پزشکانی فرستاده شدند و برای پرداختن به فن پزشکی قرار تصدیق طبابت به افراد متخصص داده شد. در زمینه‌ی امور شهری و خدمات عمومی تغییراتی نیز به وجود آمد. برای جلوگیری از بیماری، نظافت شهری و جمع‌آوری بیماراران و گدایان در سطح شهر اقداماتی صورت گرفت (امانت، ۱۳۹۵: ۹۸). از مهم‌ترین اقدامات در این دوره تأسیس چاپارخانه بود که باعث سرعت بخشیدن به کارها می‌شد و در روابط نمایندگان سیاسی کشورهای خارجی با ایران مؤثر واقع شد (امانت، ۱۳۹۵: ۳۳۷-۳۳۳). در زمان ناصرالدین‌شاه به تدریج نهادهای مدنی صورت خارجی پیدا کرد، ناصرالدین‌شاه بنا بر پیشنهاد اطرافیان مخصوصاً صدر-اعظم‌های اصلاحگر و نیز به دنبال آگاهی یافتن از مظاهر تمدن اروپایی البته به صورت بسیار سطحی و مسافرت‌های متعدد به فرنگ، همچنین برای جلب روشنفکران مقیم داخل و خارج از کشور که خواستار اجرای قانون و اصلاحات بودند، دست به اصلاحات زد. در سال ۱۲۷۶ ق اولین هیئت دولت در ایران و اولین مشورت خانه تشکیل شد (آدمیت، ۱۳۷۱: ۵۷). در سال ۱۲۸۹ ق اساسنامه‌ی دربار نوشته شد و در همین سال مجلس مشورت وزرا به وجود آمد که منجر به ایجاد نه وزارتخانه گردید که فقط سه وزارتخانه یعنی مالیه، خارجه و جنگ، دستگاه اداری خود را به وجود آوردند و بقیه عنوان‌های بی‌پشتوانه‌ای بودند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۲۱۴-۲۰۸). تغییر لباس و کلاه اهل دیوان، تشکیل پست‌خانه به سبک اروپایی و تمبر پستی که برای نخستین بار رایج شد و سبب ارتباط بین ایران و جهان شد، از جمله اقدام‌های دوره‌ی ناصری بوده است (بیانی، ۱۳۷۵: ۲۴/۳).

دوره‌ی مظفری اصلاحات اندک پیش از مشروطه

پس از قتل ناصرالدین شاه پسر سوم وی، مظفرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق) به سلطنت رسید. در دوره‌ی یازده ساله‌ای که وی حکومت کرد، تغییر عمده‌ای در روال حکمرانی اتفاق نیفتاد. مگر وزارت یک‌ساله‌ی امین‌الدوله که به سبب اقدامات اقتصادی و فرهنگی ویژگی‌های مثبتی را از خود بر جای گذاشت. در این دوره نیز بحران مالی به وجود آمد که فشار استعمار اقتصادی و سیاسی را افزایش داد، همچنین از قدرت معنوی و مادی حکومت در مقابله با دشواری‌های داخلی و خارجی کاست (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۳۷)؛ بنابراین در پی این بحران‌ها ایران به روسیه و پس‌از آن به انگلیس وابستگی‌اش تشدید شد، در همین راستا امتیاز نفت به دارسی انگلیسی داده شد، همچنین دولت‌های دیگر نیز هرکدام تلاش کردند تا نفوذ اقتصادی و سیاسی خود را در ایران افزایش دهند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۳۷).

تحولات آموزشی

با قتل ناصرالدین‌شاه و به سلطنت رسیدن مظفرالدین شاه انگیزه‌ی بزرگی برای اصلاح آموزشی به وجود آمد. اگرچه مظفرالدین شاه مانند پدرش بر دستگاه اداری جدید کنترل نداشت، اما برخلاف وی در آغاز پذیرای اصلاح آموزشی بود. هنگامی که مظفرالدین شاه نایب‌السلطنه و حکمران تبریز بود، از مدارس حسن رشدیه حمایت کرد (شوستر، ۱۳۵۱: ۱۶۷)، اما بیش از آنکه خود شاه به تغییر اعتقاد داشته باشد، شخص امین‌الدوله بود که به اصلاح آموزشی حرکت تازه‌ای بخشید. امین‌الدوله معتقد بود که درد ملت

نادانی و دوی آن دانایی است، به همین علت بیش از هر کاری به توسعه‌ی علوم و آموزش اهمیت داد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۱/۱۸۰)

در دوران صدارت وی در سال ۱۳۱۵ ق انجمنی به نام «انجمن تأسیس مکاتب ملیه ایران» تأسیس شد (سپهر، ۱۳۶۸: ۲۶۴-۲۶۳). عمده‌ترین وظیفه‌ی این انجمن تأسیس مدارس جدید بود که با تکمیل نظام‌نامه‌ی داخلی خود از دولت نیز کمک خرج دریافت می‌کرد. مدرسی که در این زمان توسط انجمن تأسیس شد عبارت بود از: مدرسه‌ی علمیه، شرف، رشديه، سادات، افتتاحیه، اقدسیه، مظفری، ادب، تربیت، خیریه، دانش (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۳۸۲). این انجمن برای پیشبرد نظام آموزشی کشور روزنامه‌ی معارف و همچنین در سال ۱۳۱۶ ق کتابخانه‌ی ملی را نیز منتشر کردند. از دیگر اقدام‌های این انجمن تأسیس شرکتی به نام شرکت طبع کتب بود که بعضی از کتاب‌های مفید مخصوصاً کتاب‌های ابتدایی برای مدرسی که تأسیس شده بود را چاپ می‌کرد (سپهر، ۱۳۶۸: ۳۱۵). علاوه بر تأسیس انجمن معارف در سال ۱۳۱۷ ق وزارت امور خارجه ایران مدرسه‌ی علوم سیاسی تهران را تأسیس کرد و در سال بعد ۱۳۱۸ ق مدرسه‌ی فلاح مظفری توسط متخصص بلژیکی در تهران تأسیس شد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۲۹۹/۱). در این میان اروپاییان نیز از دولت اجازه یافته بودند که در تبریز، جلفا، ارومیه و سلماس مدارس دخترانه و پسرانه تأسیس کنند. تهران تنها جایی نبود که شاهد شکوفایی مدارس جدید باشد. آذربایجان به‌ویژه به دلایل متعددی پیش‌قدم نهضت اصلاح آموزش بود؛ زیرا این شهر در آن زمان پرجمعیت‌ترین و ثروتمندترین ایالت ایران بود، علاوه بر آن، اقلیت‌های مسیحی در این شهر ساکن شده بودند که از زمان محمدرضا به فعالیت‌های آموزشی اروپاییان میدان داده شده بود (Herzig, 1996: 123). همچنین نزدیکی آذربایجان به قفقاز سبب شد تا این شهر در اصلاح آموزش نقش برجسته‌ای را ایفا کند. مهم‌ترین مدرسی که در این زمان در آذربایجان تأسیس شد مدرسه‌ی تربیت، لقمانیه، سعادت و دبستان نویر، بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۹۶-۱۷۸)؛ بنابراین مدارس جدیدی که در این دوره تأسیس شد، ثمره‌ی گرایش‌های سیاسی-فکری بود که نخستین بار با پیدایش مدارس رشديه نمایان گشت. مدارس جدید نشانه‌ی پیشرفت جنبش اصلاحات در این دوره بود. تحول آموزشی در این دوره از پایین به بالا ایجاد شده بود، زیرا بعد از آنکه در اواخر دوره‌ی ناصرالدین شاه که اصلاحات آموزشی از سوی دولت شکل نگرفته بود به تدریج با تأسیس مدرسی از سوی حسن رشديه عمومی شد و اصلاح آموزشی غیردولتی توسط افراد اصلاح‌اندیش به وجود آمد. همچنین دو عامل باعث تحول آموزشی در این دوره شد، تغییر انگیزه‌های اصلاحی و دیگری رشد و تقاضا برای آموزش به سبک اروپایی (Kia, 2016: 78). فعالان آموزشی ایران از جو سیاسی در دوران مظفرالدین شاه بهره‌مند شدند و مظفرالدین شاه اجازه‌ی آزادی عمل زیادی را به اصلاح‌گران آموزشی داد، اما با این وجود وی حاضر نشد خود را متعهد به تغییرات بنیادی کند. نبود ابتکارات آموزشی از سوی شاه و دولت باعث شد تا اصلاح آموزشی عمدتاً از سوی صدراعظم‌ها و افراد اصلاح‌اندیش صورت بگیرد (Green, 2019: 154). برای نمونه تأسیس انجمن معارف در تهران و تبریز گواه این ادعا بود. در دوره‌ی مظفرالدین شاه به خاطر فضای باز سیاسی عمدتاً تحول آموزشی بیشتر از طرف سازمان‌های غیردولتی و گروه‌های همچون کارکنان امور خارجه، دانش‌آموختگان سابق دارالفنون، علما و تجار صورت گرفت، نکته‌ی جالب‌توجه این است که تأسیس مدارس برای دختران نیز در این دوره ایجاد شد (زرگری نژاد، ۱۳۹۰: ۹۸).

تحولات فرهنگی

عصر مظفرالدین شاه آغاز تحولات فرهنگی در روزگار قاجاریه بود، چراکه در زمینه‌ی انتشار روزنامه و کتاب تحولاتی به وقوع پیوست. در این دوره به علت فراهم شدن جو سیاسی و اجتماعی مساعد، افزایش تحصیل کرده‌ها، همچنین بالا رفتن آگاهی و بیداری عمومی در روزنامه‌نگاری تحولاتی به وجود آمده بود، زیرا روزنامه‌های غیردولتی و یا ملی، در داخل کشور انتشار می‌یافت (اوبن، ۱۳۶۲: ۷۸). اولین روزنامه‌ی غیردولتی عصر مظفری، روزنامه‌ی تربیت به قلم میرزا محمدحسین فروغی ملقب به ذکاءالملک بود که به‌طور هفتگی دایر می‌شد و امین‌الدوله آن را از هفتگی به روزانه تبدیل کرد (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۹۹). همچنین روزنامه‌های ملی دیگری در این زمان منتشر شد که عبارت‌اند از: روزنامه‌ی شرافت، ثریا، حبل‌المتین، کلکته، ادب، مظفری، حدید در بوشهر، نوروز در تبریز، مکتب، اخوت، معارف، احتیاج در تبریز، درواقع انتشار چنین روزنامه‌هایی سبب می‌شد تا مردم آگاهی خاصی نسبت به اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود با کشورهایی همچون عثمانی، روسیه و هند داشته باشند (سپهر، ۱۳۶۸: ۳۱۵). کتاب‌های نیز در این دوران به چاپ رسید که سبب افزایش آگاهی مردم شد، عبارت‌اند از: کتاب احمد و سایر رسائل طالبوف

تبریزی، کتاب ابراهیم بیگ تبریزی و از همه مهم‌تر خطابه‌های اقبال الدوله هندی. باید گفت که عصر مظفری همچون دوره ناصری نبود که کسی جرأت بیان اوضاع، ترقیات اجتماعی و سیاسی ملل اروپا را نداشته باشد. هرکس هرچه می‌دانست بی‌پروا صحبت می‌کرد. خواندن کتاب‌های طالبوف، ابراهیم بیگ، خطابه‌های اقبال الدوله، مقالات و روزنامه‌های چاپ‌شده در خارج به زبان فارسی، عربی، فرانسه و انگلیسی (مستوفی، ۱۳۶۰: ۱۹/۲)، همچنین کتاب‌های رمان و ترجمه کتاب‌های خارجی مانند سه تفنگدار، کنت مونت کریستو در میان مردم رواج پیدا کرده بود (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۶۵۶/۳). در این دوره اعزام محصل به خارج از کشور، هرچند نسبت به زمان ناصرالدین شاه کمتر بود، اما در عوض دست بخش خصوصی در اعزام فرزندان خود به خارج باز گذاشته شد (سرمدی، ۱۳۷۲: ۳۹).

تحولات اجتماعی

اوضاع اجتماعی در این دوره بسیار آشفته بود و به واسطه‌ی هرج و مرج عمومی و تقسیم حوزه‌ی قدرت به گروه‌های طرفدار روسیه و اروپایی‌ها، خارجی‌ها هر آنچه توانستند از معادن، نفت، گمرکات و مواد کشاورزی را به غارت بردند (سریع القلم، ۱۳۸۹: ۱۳۶-۱۳۵). با به قدرت رسیدن امین‌الدوله به صدارت تا حدودی وضع مملکت بهبود یافت و تحولاتی در این دوره به وقوع پیوست که موردتوجه واقع شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۲/۲۵۶)، اولین اقدام بهبود وضع اقتصادی کشور بود که در این زمینه کارخانه‌های تأسیس شد از جمله، کارخانه‌ی قند و کبریت‌سازی کهریزک به سبک اروپایی توسط کمپانی بلژیکی در سال ۱۳۱۵ (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۵۹-۱۵۷)، کارخانه‌ی شیشه‌سازی، بلورسازی، توسط متخصصان اروپایی (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۶۰) و کارخانه‌ی ریسمان‌بافی که نسبت به دیگر کارخانه‌ها اوضاع مطلوب‌تری را داشت (سپهر، ۱۳۶۸: ۱۵۸).

در زمان صدارت کوتاه امین‌الدوله علاوه بر تأسیس چند کارخانه اقدامات دیگری نظیر، تأسیس مجلس شبه قانون‌گذاری به نام مجلس خاص دولتی، اداره منظم مالیه، گمرک و خزانه، پست‌خانه مدرن، صورت گرفت؛ اما وی با مخالفت طرفداران امین‌السلطان از صدارت عزل شد و میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان که نسبت به اصلاحات تعهدی نداشت، جایگزین وی شد. امین‌السلطان مملکت را دچار استقراض خارجی کرد و راه را برای مداخله‌ی دولت‌های روس و انگلیس در امور مالی کشور هموار کرد (دیولافوا، ۱۳۳۲: ۷۸). پس از امین‌السلطان در سال ۱۳۲۱ ق عین‌الدوله به صدارت رسید که به علت مخالفت آزادی‌خواهان، مشروطه‌طلبان و نارضایتی مردم، مظفرالدین شاه به‌ناچار او را برکنار کرد و فرمان مشروطیت را صادر کرد و متعاقب آن اولین دوره‌ی مجلس شورای ملی را در ۱۷ شعبان ۱۳۲۴ ق گشایش یافت و قانون اساسی در ۵۱ ماده به تصویب رسید (کسروی، ۱۳۵۰: ۹۸). در این دوره باوجود مشکلات بی‌پولی، بیماری، ضعف روحی، جسمی شاه، نفوذ روزافزون سیاست خارجی، سستی ارکان حکومتی، تحولات اجتماعی در جامعه صورت گرفت (امانت، ۱۳۹۵: ۶۷)؛ که عبارت‌اند از:

رواج کلاه نمد برای اهالی نظام، تأسیس شرکت اسلامی در اصفهان و تهران، منع مالیات قصاب‌خانه، انکشاف صنعت کاشی‌طلائی «رفیماتیک» در تهران، ایجاد مدرسه سیاسی در تهران، شیوع ماشین زراعت در خالصجات دولتی، ازدیاد قزاق که پانصد نفر بوده در سال چهارم سلطنت به هزار و دویست نفر رسید، تأسیس راه شوسه از رشت به تهران، شروع سنگ‌فرش و تسطیح معابر تهران، کاوش شهر شوش که امتیازش به فرانسه داده شد، رواج تلمبه‌های بخاری، گسترش پول نیکل، بنای عمارت جدید در عمارت گلستان، سقف بلوری و چراغ‌های برق در زیر آن، ازدیاد چراغ برق در عمارت سلطنتی، تخم چای در گیلان و تخم جنگل در جاجرد، ترقی گمرک، تذکره و پست ایران، ایجاد وزارت کابینه برای ثبت و ضبط احکام، ایجاد صندوق مالیات، رواج چرخ خودنویس در تهران، ترویج تلفون و فنوگراف، افزایش چراغ‌برق در کوچه‌های رشت و خانه‌ها و خیابان‌های تهران، تأسیس آسیای بخاری در تهران، ایجاد تمبر و برات دولتی، زیادشدن اتومبیل در تهران، تأسیس چاه نفت در کرمانشاه، تأسیس راه شوسه آستارا، شیوع لنترماتریک (چراغ سحری)، گراور چاپ در تهران، ماشین عکس بی عکاس، ماشین چاپ و منگنه، ایجاد رخت‌شوی‌خانه، ایجاد ماشین آجرپزی (سپهر، ۱۳۶۸: ۳۱۸-۳۱۵) رواج آشکار گرفتن رشوه توسط ملاها، کشیدن تلفن به خانه‌ها و مشروطه شدن دولت و سلطنت ایران (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۶۵۶/۳). به‌طور کلی اگرچه در این دوره با دادن امتیازهای بیشتری به بیگانگان و گرفتن قرض از استعمارگران روس و انگلیس مصادف بود، ولی تحولات آموزشی - فرهنگی روی هم‌رفته نسبت به دوره‌ی ناصرالدین شاه چشمگیرتر بود و ضرورت‌های جامعه و ضعف بیش‌ازحد حاکمان، قدرت و شور مردم را بیش‌ازپیش کرده بود و زمینه‌های مادی و معنوی انقلاب مشروطیت را فراهم کرد (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۰: ۷۶).

نتیجه‌گیری

در دوره فتحعلی شاه و محمدشاه به دلیل ضعف ساختاری دولت و عدم توجه به توسعه آموزش و فرهنگ، جامعه ایران همچنان در فقر علمی به سر می‌برد. آموزش محدود به حوزه‌های دینی و سنتی که در دست روحانیت و قالب مکتب‌خانه‌ها متمرکز بود و تلاش قابل توجهی برای گسترش آموزش مدرن انجام نشد، از سوی دیگر دسترسی به آموزش عمومی برای اکثر مردم امکان‌پذیر نبود. در این عصر اصلاحاتی توسط عباس میرزا انجام شد که با مرگ زودهنگام وی این اصلاحات به نتیجه نرسید. همچنین محمدشاه به دلیل درگیر بودن با مسائل سیاسی و نظامی، کمتر به فرهنگ و آموزش پرداخت، همچنین جامعه ایران در این دوره، تحت تأثیر ارزش‌ها و باورهای سنتی قرار داشت و تغییرات اجتماعی عمده‌ای رخ نداد؛ بنابراین ساختار سنتی جامعه ایران همچنان غالب بود. با به قدرت رسیدن ناصرالدین‌شاه، نشانه‌های توجه به اصلاحات آموزشی و فرهنگی مشاهده شد، درواقع ناصرالدین‌شاه، با توجه به سفرهای خود به اروپا و آشنایی با تحولات غرب، تلاش‌های برای مدرن سازی نظام آموزشی و ایجاد مدارس جدید مانند دارالفنون انجام شد. همچنین ناصرالدین‌شاه با گسترش روابط خود با کشورهای اروپایی، تلاش کرد تا عناصر علمی و فرهنگی آنان را وارد ایران کند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۸۷)، هرچند با مقاومت‌هایی از سوی قشر سنتی همراه بود، اما به تدریج تأثیرات خود را در جامعه ایرانی به جا گذاشت. باین حال دوره ناصری را می‌توان به عنوان دور پیشرو در تحولات آموزشی و فرهنگی در مقایسه با دوره محمدشاه دانست. در دوره مظفری این اصلاحات با توجه به فشارهای داخلی و خارجی گسترش یافت. مظفرالدین شاه با تأسیس مدارس جدید، گسترش آموزش و تعامل با غرب، پایه‌های تحول فرهنگی و اجتماعی را مستحکم‌تر کرد، باین حال این اصلاحات نیز به دلیل مشکلات مالی و ضعف حاکمیت به طور کامل به نتیجه نرسید.

تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی در دوره قاجاریه، اگرچه با تأخیر و در مقیاسی محدود آغاز شد، اما با گذر زمان و تغییرات در سیاست‌های داخلی و خارجی، روندی به نسبت مثبت به خود گرفت. دوره ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین شاه را می‌توان به عنوان دوره‌های گذار به سمت مدرنیته و اصلاحات آموزشی در ایران قلمداد کرد. این دوره‌ها اگرچه نتوانستند تمامی نیازهای فرهنگی و آموزشی جامعه را برآورده کنند، اما نقش مهمی در ایجاد بسترهای اولیه برای تحولات بعدی ایفا کردند.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۸۶). المآثر الآثار، به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر.
- افضل الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدونیان، ج ۱، تهران: تاریخ ایران.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۶۰). سفرنامه‌های خارجی‌ان در ایران دوره قاجار، تهران: نشر زوار.
- امانت، عباس. (۱۳۹۵). سیاست و فرهنگ در ایران عصر قاجار، تهران: نشر ققنوس.
- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷)، ترجمه علی اصغر سعیدی، بی‌جا، کتاب‌فروشی زوار.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتحی، تهران: نشر نی.
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۱). مشروطه ایران، تهران: اختران.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۷۱). اندیشه ترقی و حکومت قانون: عصر سپهسالار، تهران: نشر سخن.
- آرین پور، یحیی. (۱۳۵۱). از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ ساله ادب فارسی)، ج ۲، چاپ دو، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- آقاری، ژانت. (۱۳۷۱). انجمن‌های نیمه سری زنان در نهضت مشروطه، ترجمه جواد یوسفیان، ج ۱، بی‌جا: بانو.
- بروان، ادوارد. (۱۳۳۷). مطبوعات و ادبیات ایران، ترجمه محمد عباسی، ج ۲، تهران: معرفت.
- بیانی، خان بابا. (۱۳۷۵). پنجاه سال تاریخ ناصری، ج ۳، تهران: نشر علم.
- بی‌نام. (۱۳۴۸). فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران: نشر سخن.
- حائری، عبدالهادی. (۱۳۶۷). نخستین رویارویی اندیشه‌گران ایران به دو رویه تمدن بورژوازی غرب، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- دوسر سی، کنت. (۱۳۶۲). ایران در سال‌های ۱۸۴۴-۱۸۳۹ م، ترجمه احسان اشراقی، تهران: نشر دانشگاهی.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۷۱). حیات یحیی، تهران: فردوسی.
- دیولا فوا، ژان. (۱۳۳۲). سفرنامه دیولا فوا، ترجمه همایون سابق، بی‌جا: خیام.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۴). تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- رشدیه، شمس‌الدین. (۱۳۶۲). سوانح عمر، ج ۱، تهران: تاریخ ایران.
- رینگر، مونیکا. (۱۳۸۱). آموزش دین، گفتمان اصلاح فرهنگی در دوره قاجار، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه چاپ اول، تهران: ققنوس.

- زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۹۰). تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره قاجار، تهران، سمت.
- سپهر، عبدالحسین. (۱۳۶۸). مرآة الوقایع مظفری و یادداشت‌های ملک المورخین، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: زرین.
- سرمدی، غلامعلی. (۱۳۷۲). اعزام محصل به خارج از کشور در دوره قاجاریه، تهران: چاپ و نشر بنیاد.
- سریع القلم، محمود. (۱۳۸۹). اقتدارگرایی ایران در دوره قاجار، تهران: فروزان فر.
- شریف کاشانی، محمدمهدی. (۱۳۶۲). واقعات اتفاقیه در روزگار، ج ۳، تهران: تاریخ ایران.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۹۸). ایران در دوره سلطنت قاجاریه، تهران، علم.
- شوستر، ویلیام مورگان. (۱۳۵۱). اختناق ایران، ترجمه ابوالحسن موسی شوشتری، ج ۲، تهران: بنگاه مطبوعات صفی شاه.
- شیخ الاسلامی، پری. (۱۳۵۱). زنان روزنامه‌نگار و اندیشمند ایرانی، تهران، بی‌نا.
- شیل، مری لئونورا والف. (۱۳۸۶). خاطرات لیدی شیل، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نو.
- صدر هاشمی، محمد. (۱۳۲۷). تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان: نشر کمال.
- صدیق، عیسی. (۱۳۳۸). تاریخ فرهنگ ایران از آغاز تا زمان حاضر، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- غفاری، ابوالحسن. (۱۳۶۸). تاریخ و روابط ایران و فرانسه (از ترور ناصرالدین‌شاه تا جنگ جهانی اول ۱۳۳۳-۱۳۱۳) ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قاسمی پویا، اقبال. (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجار، ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قاضی مرادی، حسن. (۱۳۸۵). نوسازی سیاسی در عصر مشروطه ایران، تهران: اختران.
- کاظم‌زاده، فیروز. (۱۳۸۷). ایران در دوره قاجار، تهران، نشر نی.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۸۰). ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، ج ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کرمانی، ناظم الاسلام. (۱۳۵۷). تاریخ بیداری ایرانیان، به اهتمام علی‌اکبر سعید سیرجانی، ج ۲، تهران: آگاه.
- کسروی، احمد. (۱۳۲۳). تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر.
- لمبتون، آن. ک. س. (۱۴۰۲). سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- مالکوم، سرجان. (۱۳۶۲). تاریخ ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، به کوشش مرتضی سیفی قمی تفرشی و ابراهیم زندپور، ج ۲، تهران: فرهنگ‌سرا.
- محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۷۰). تاریخ مؤسسات و تمدن جدید در ایران، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- مرادی خلج، محمدمهدی. (۱۳۸۹). مشروعه خواهان مشروطیت، شیراز: کوشا مهر.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۶۰). شرح زندگانی من: تاریخ اداری و اجتماعی دوره قاجاریه، تهران: زوار.
- ناطق، هما. (۱۳۷۵). اندیشه‌های تجدد در ایران عصر قاجار، تهران، نشر نی.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۳). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتحعلی شاه، به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار، ج ۲، تهران: اساطیر.
- واتسون، رابرت گرانت. (۱۳۴۰). تاریخ ایران در دوره قاجار، ترجمه عباس قلی، بی‌جا.
- ولایتی، علی‌اکبر. (۱۳۸۶). تاریخ تحولات اجتماعی ایران، تهران، امیرکبیر.

References:

- Green, N. (2019). The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca, University of California press.
- Herzig, E. (1996). Iran under the Qajars: Aspects social change and Development, I.B. Tauris, London.
- Keddie, N. R. (2003). Modern Iran: Roots and Results of Revolution, Yale University press, London.
- Kia, M. (2016). The Persian Empire: A Historical Encyclopedia, ABC-CLIO, London.
- Martin, V. (2002). Iran in the Nineteenth Century Aspects of History and Culture, Routledge, London.